

رساله عینیه در موسیقی

مؤلف:

اسماعیل حکیم تهرانی

تصحیح، تحشیه و مقدمه:

سید حسین میثمی / عباس سعیدی

سرشناسه

عنوان و نام پدیدآور

مشخصات نشر

مشخصات ظاهری

شابک

وضعیت فهرست‌نویسی

موضوع

شناسه افزوده

شناسه افزوده

رده‌بندی کنگره

رده‌بندی دیویی

شماره کتابشناسی ملی

اطلاعات رکورد کتابشناسی

فیفا

فیفا

دانشگاه هنر ایران

رساله عینیه در موسیقی

اسماعیل حکیم تهرانی

سید حسین میثمی / عباس سعیدی

رامین حکیمی آرا / علی عبدی

رامین حکیمی آرا

۱۴۰۴

۱۰۰ نسخه

رقعی

ISBN: 978-622-1427-00-0 | ۹۷۸-۶۲۲-۱۴۲۷-۰۰۰۰

نام کتاب

مؤلف

تصحیح، تحشیه و مقدمه

طراح قالب جلد و صفحات

صفحه‌آرا

چاپ اول

بها

شمارگان

قطع

شابک

ناشر

تهران، خیابان حافظ، شهید سرهنگ سخایی،

بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶

تلفن: ۵۶۸۲ ۶۶۷۲ (۰۲۱)

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و

لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را منعکس نمی‌کند.

فهرست مطالب

فصل اول: معرفی رساله عینیه ۱

--- رساله عینیه	۳
--- مولف رساله عینیه	۵
--- نسخه‌های خطی رساله	۶
--- معرفی نسخه مفتاح	۶
--- معرفی نسخه مجلس	۷
--- جمله‌ها	۷
--- افعال	۹
--- اسامی و واژگان	۹
--- حروف	۱۱
--- ضمایر، صفات و قیود	۱۱
--- ویژگی رسم الخط نسخه	۱۱

فصل دوم: تحلیل مباحث موسیقایی رساله عینیه ۱۳

--- پیدایش شَدّ	۱۷
----- ۱. مرگبات	۱۷
----- ۲. شَدّ (جمع: شدود)	۱۷
----- ۳. شدود چهارگانه	۱۸
----- ۴. دوگانگی شدود	۲۲
----- ۵. شکل‌گیری دستگاه‌های دوازده‌گانه و تشریحی شدن آنها	۲۶
----- ۶. منسوخ شدن دوازده دستگاه و شکل‌گیری روایت‌های دیگر	۲۸
--- روایت‌های شَدّ راست و راست‌پنجگاه در تکوین تاریخی	۳۰
--- جایگزینی اصطلاح دستگاه با شَدّ	۳۳
----- ۱. کاربرد دستگاه برای برخی از مُدها در قرن دهم ق	۳۳
----- ۲. مرتبط شدن دستگاه با پرده و نیم پرده در قرن یازدهم ق	۳۵

----- ۳. کاربرد دستگاه برای مدگردی‌های متعین	۴۱
--- نتیجه‌گیری	۴۲
فصل سوم: رسالهٔ عینیه	۴۵
--- مقدمات	۵۱
----- مقدمه اوّلی	۵۱
----- مقدمه ثانییه	۵۱
----- مقدمه ثالثه	۵۵
----- مقدمه رابعه	۵۷
--- مقالات	۵۹
----- فصل اول	۵۹
----- فصل دوم	۶۱
----- فصل سیّم	۶۶
----- فصل چهارم	۶۷
----- فصل پنجم	۶۸
--- خاتمه	۷۱
--- فهرست منابع	۷۳

فصل اول

معرفی رسالهٔ عینیّه

رساله عینیه

رساله عینیه یکی از مکتوبات مهم و جالب توجه دوره قاجاری در حوزه موسیقی است که توسط اسماعیل حکیم تهرانی تالیف شده و مشتمل بر شامل چهار مقدمه، یک مقاله و پنج فصل و یک خاتمه می باشد. بنا به گفته مولف در دیباچه علی نقی میرزا عین الملک حاکم وقت سبزوار از وی خواسته است که رساله ای در موسیقی بنویسد.

اوقات فراغت از مهمات سیاسی، اغلب را مصروف مطالعه کتب جغرافی می داشتند؛ چون حل مسائل آن را متوقف بر علم هیئت یافتند، چندی با جدی تمام پی تعلّم آن شتافتند و در اندک زمان به مقتضای ذهن وقاد و عقل نقاد، اصول مسائل آن را نیکو شناختند و چون در بیان مقدمات علم هیئت رشته سخن به ذکر تعریف علم حکمت و تقسیم آن به اقسام معروفه رسید، نامی از موسیقی برده شد. فرمودند: من از موضوع و محمول این فن کماهی آگاهی ندارم. چنانچه مختصری در بیان اصول و ارکان آن بی پرده و عیان بنگاری خاطر ما را خرسند می داری. حقیر نیز امر و فرمان والا را کمر اطاعت و امتثال بر میان بسته ولیکن به علت بعضی تغییرات که در اوضاع امور روی داد، اتیان به مقصود تعویق افتاد. هنگامی که خبر حرکت نواب معظم الله از دارالخلافه طهران به صوب خطّه فارس به صحت پیوست، با کمال تفرق بال و تشتت خیال انجام خدمت را مبادرت نمودم و این وجیزه را تحفه شده سنیّه قرار داده، به وسیله این رسیده خویشان را در ساحت حضور ساطع النور مذکور می دارم. (رساله عینیه، دیباچه)

اما این امر برای وی در آن زمان میسر نشده است و به دلیل پاره ای مشکلات تالیف آن به تعویق می افتد و والی سبزوار به خطه فارس عزیمت می نماید. در نهایت در سال

۱۳۰۹ و بعد از شیوع بیماری وبا در سبزوار، فراغتی برای مولف حاصل می‌شود و به تالیف این رساله در روستای ششتمد در تاریخ ۱۵ ذیحجه ۱۳۰۹ ق مبادرت می‌ورزد و پس از اتمام آن را برای علی نقی میرزا عین‌الملک ارسال می‌نماید.

ولیکن به علت بعضی تغییرات که در اوضاع امور روی داد، اتیان به مقصود تعویق افتاد. هنگامی که خبر حرکت نواب معظم‌الله از دارالخلافه طهران به صوب خطه فارس به صحت پیوست، باکمال تفرق بال و تشتت خیال انجام خدمت را مبادرت نمودم و این وجیزه را تحفه سنده سنیه قرار داده، به وسیله این رساله خویشتن را در ساحت حضور ساطع‌النور مذکور می‌دارم....

به عون‌الله و توفیق این رساله وجیزه مسماة به «عینیه» در فن موسیقی به حسن اتمام این بنده سمت اختتام یافت در هنگامی که بلاء مهیب پرآسیب وبا در ولایت سبزوار انتشار داشت و بیشتر از اهالی فرار به گوشه و کنار نموده و این بنده نیز در خدمت جمعی از آقایان با محبت که مرا ولی‌نعمت بودند، محض فراغت بال و رفاهیت خیال حرکت به خارج بلده نموده. در محل موسوم به مرغزار رودخانه قریه ششتمد از محال کوه میش متوقف و به نگارش این رساله خویشتن را مشغول داشته و حواس را از سایر جهات مصروف ساخته تا در میانه خواسته کردگار چیست. اللهم اجعل عواقب امورنا خیراً به حق محمد وآله به تاریخ یوم الاحد خامس عشر شهر ذالحجه الحرام سنه ۹۰۳۱.

مولف به جهت تقدیم این اثر به علی نقی میرزا عین‌الملک عنوان این رساله را همانگونه که در دیباچه شرح می‌دهد «عینیه» نامیده است.

این مختصر را به نام نامی و لقب گرامی نواب مستطاب معظم‌الله مسمی نمودم به رساله عینیه. (رساله عینیه، دیباچه)

از ویژگی‌های این رساله اطلاعات مهم و مفیدی است که مولف در خصوص گوشه‌ها و دستگاه‌های موسیقی ایرانی ارائه کرده است. کتاب با یک مقدمه مفصل متناسب با موضوع اثر شروع می‌شود و از خصوصیات نثر فنی برخوردار است. استفاده از اسجاع، موازنه‌های ادبی، مترادفات از ویژگی‌های زبانی این اثر در مقدمه است. این رساله پیش از این یکبار در فصلنامه موسیقی مقام شماره اول، بهار ۱۳۷۷ توسط سه‌لعلی مددی تحت عنوان رسائل خطی موسیقی بدون تصحیح انتقادی و توضیح کافی

به چاپ رسیده است و تاکنون تصحیح روشمند و کاملی بر روی این رساله صورت نگرفته است. مقاله چاپ شده فصلنامه موسیقی مقام به رغم فضل تقدم نسبت به تحقیق پیش رو خالی از خطا نبوده و در بدنه متن اصلی اختلافاتی با متن تصحیح شده ما دارد. در این کتاب علاوه بر تصحیح نسخه عینیه و معرفی نسخه دیگر این رساله مولفین اقدام به بازنمایی لغزش‌های زبانی و لغوی کاتب نسخه اصلی و تصحیح آن در کتاب نموده، همچنین مقدمه‌ای در معرفی این رساله و مولف آن تقریر نموده‌اند و در کنار ارائه گزارشی از اهمیت این رساله در حوزه موسیقی و جایگاه آن در میان رساله‌های تالیفی در زمینه موسیقی، اقدام به تهیه فهرستی از اصطلاحات موسیقی موجود در متن رساله همراه با توضیح و شرح لغات آن نموده‌اند.

مولف رساله عینیه

با توجه به اطلاعات موجود در دیباچه رساله، مولف این اثر «اسماعیل حکیم تهرانی» یکی از حکمای سده چهاردهم هجری است. در تذکره‌های این دوره اطلاعاتی از وی ذکر نشده است و در جستجوهای صورت گرفته شباهتی بین نام مولف رساله عینیه با مولف رساله «نامه در رد سکون ارض» از میرزا محمد اسماعیل حکیم تهرانی یافت شد که در انتقاد به کتاب زمین اثر محمدباقر بن جعفر همدانی تالیف شده است و محمدباقر همدانی در جواب این نامه از وی با عنوان میرزا محمد اسمعیل ادیب اریب طبیب طهرانی یاد می‌کند... هرچند با وجود قرابت نام نمی‌توان به طور قاطع بیان کرد که مولفین این دو رساله یک نفر هستند.

اما از آنجا که مولف خود را در دیباچه اسماعیل حکیم تهرانی معرفی می‌کند به حتم می‌توان بیان کرد که وی طهرانی‌الاصل بوده یا در طهران اقامت داشته است. با تکیه بر محتوای کتاب رساله عینیه می‌توان گفت که وی در دو حوزه ریاضیات و موسیقی تسلط و تبحر کامل داشته و در تالیف این رساله با ملاک قراردادن کتاب شفا ابن سینا برای معرفی موسیقی همانند قدما و مطابق با نظر ابن سینا که علوم ریاضی یا تعلیمی را شامل رشته‌های چهارگانه اقلیدس (هندسه)، مجسطی (هیأت) ارثماتیکی (حساب یا خواص اعداد) و موسیقی می‌دانسته‌اند، موسیقی را در زیر مجموعه ریاضیات معرفی نموده و بعد از بیان و تعریف اصطلاحات ریاضی و هندسه به معرفی موسیقی با تکیه بر آن تعارف می‌پردازد.

همچنین از خلال اشارت وی به احادیث و بهره‌گیری از اشعار بزرگان ادب فارسی در رساله عینیه می‌توان به شناخت و تسلط وی به زبان و ادبیات فارسی پی برد. به طوری که متن کتاب را می‌توان به نثرهای ادبی نزدیک دانست. هیچ عبارتی

خالی از سجع نیست و بیش از همه نویسنده به سجع متمایل است. سجع‌ها متکلف نیست و اغلب خوش افتاده و بر شیرینی کلام افزوده است.

نسخه‌های خطی رساله

استاد دانش پژوه در کتاب فهرست آثار خطی موسیقی مرکز نشر دانشگاهی (۱۳۹۰) چاپ اول ص ۲۸۰ تحت شماره ۸۱ از دو نسخه رساله عینیه با این مشخصات یاد کرده است:

۱. مفتاح ش ۱/۱۱۸۱ نوشته علی غریب در دوشنبه ۲۶/۱۲/۱۳۱۱ ه (نشریه ۷: ۲۶۹).
۲. مجلس ش ۲۲۱۳ (و فهرست، ج ۶: ص ۱۷۲).

معرفی نسخه مفتاح

در نشریه نسخه خطی دانشگاه تهران جلد هفت، نسخه خطی رساله عینیه به شماره ۱۱۸۱ از مجموعه نسخ فهرست شده مفتاح توسط محمدتقی دانش پژوه اینگونه معرفی شده است.

رساله موسیقی یا عینیه: اسماعیل حکیم تهرانی به نام امیرزاده علی نقی میرزا عین عین الملک

میگوید که این شاهزاده در بسیاری از علوم دست داشته و فرانسه خوب می دانسته و از من خواسته که در موسیقی هم رساله ای بنویسم و او از تهران به فارس رفته چهار مقدمه و یک مقاله و یک خاتمه دارد و به نام عینیه نامیده شده و در ۱۵ ذح ۱۳۰۹ ساخته شده است. نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نسخه های خطی، دفتر

هفتم، زیر نظر محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار، ۱۳۵۳

با وجود پیگیری های مکرر مصححین متأسفانه نسخه کتابخانه دکتر مفتاح یافته نشد. چرا که بعد از وفات دکتر مفتاح، کتاب های موجود در کتابخانه وی که توسط دکتر ایرج افشار و دکتر دانش پژوه در نشریه شماره ۷ دانشکده ادبیات و فارسی تهران فهرست نویسی شده بود (نشریه ۷/۲۶۹؛) پراکنده شده و از سرنوشت آنها اطلاعی در دست نیست و مراجعه حضوری مصححین این کتاب برای یافتن این نسخه به مراکز مورد حدس از جمله کتابخانه مرعشی نجفی، کتابخانه دانشگاه تهران و کتابخانه عمومی اراک و کتابخانه استاد دهگان نتیجه ای در بر نداشت.

در حال حاضر تنها نسخه موجود از این کتاب نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۲۲۱۳ است که در تاریخ ۱۳۱۰ ق. توسط درویش مجید ملقب به نورعلی شاه از دراویش خاکساریه یا نعمت اللهیه کتابت شده است.

معرفی نسخه مجلس

این نسخه به شماره ۲۲۱۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی محفوظ است. نسخه در ۶۷ صفحه و در ۷ سطر در ابعاد ۵.۱۱ در ۵.۱۷ به خط تحریری متوسط کتابت شده است. کاغذ نسخه رساله از نوع فرنگی سفید کلفت فاقد تزئینات و جلد آن میشن سیاه داغدار است و نوشته‌های متن به رنگ تیره و عناوین آن به رنگ سرخ می‌باشد. آغاز نسخه: سپاس بی قیاس را سازنده برازنده...؛ انجام نسخه: ... عواقب امور ناخیرا بحق محمد و آله (ص).

کاتب در پایان نوشته است: «راقمه ابوالمجد درویش مجید الملقب بنور علیشاه فی سنه ۱۳۱۰ من شهر جمادی الاولی».

ویژگی‌های نشر کتاب در دو بخش ویژگی‌های زبانی و ادبی
۱. ویژگی‌های زبانی

جمله‌ها

۱. جمله‌ها اغلب بلند است و با حروف عطف به یکدیگر متصل شده‌اند:

– در اندک زمان به مقتضای ذهن وقاد و عقل نقاد، اصول مسائل آن را نیکو شناختند و چون در بیان مقدمات علم هیئت رشته سخن به ذکر تعریف علم حکمت و تقسیم آن به اقسام معروفه رسید، نامی از موسیقی برده شد.

۲. گاه ترتیب طبیعی اجزای جمله به دلیل بدایع زبانی رعایت نشده است و نظم نحوی برهم می‌خورد:

– از احوال ازمنه که متخلّل گردد میانه نقره‌ها و کوبیدن‌ها تا شناخته شود کیفیت تالیف الحان.

– پس ازین تعریف مستفاد گردد که صناعت موسیقی تمام می‌شود به دو جزء

– در اصطلاح این فن مجموع دو نغمه است که مختلف باشند در زیریه و بمیه.

– حال گوئیم وقتی که استماع شود دو نغمه یا دو بُعد و ادراک شود نسبت میان آنها، حاصل شود کمال قوه ممیزه و می‌گردد سبب از برای لذت.

– زیرا که هنگام بطوء حصول کمال، حاصل شود نفس را

– نغماتی که در آنها حادث شود متفاوت است در حدّت و ثقل و واقع است بر نسب تالیفیه

– بعضی از ذوات الاوتار را از اول چنان سازند که اوتار آنها مختلف باشد در درازی و کوتاهی.